

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ *)

XXIV

Այն առաւօտ եկեղեցու բակը ներկայացնում էր մի հազւագիւտ տեսարան։ Մեծամեծ, սև կաթսաները շաւրան-շարան կախուած էին վառման օջաղների վրայ, և նրանց շուրջը կերակուր եփողների հետ մէկտեղ վրտում էր փոքրիկ մանուկների ահագին բազմութիւն։ Ումանք ցախ էին բերում, ուրիշները կրակը վառում կամ միս լցնում կաթսաները, կային որ պարզապէս հետևում էին կատարուածներին, և ամենքը խօսում էին կամաց, համարեա փսփսալով։ Յասման ժամ էր, ուրախութիւն չը կար։ Կարծես օջաղներից բարձրացող թանձր ծխի հետ միասին երկնքի զայրոյթը կախուած էր այդ ամբողջի գլխին։

Եկեղեցում պատարագը վաղուց էր սկսուած, մի հանդիսաւոր ու ճնշող պատարագ։ Այդ օրը գիւղը վճռուել էր մի գերագոյն ճիգով Աստուծոյ ուշադրութիւնը գրաւել, նրա գթութիւնը խել երկնքից։ Տներն ամայացել էին. ամենքն այնտեղ էին — կամ օջաղների շուրջը, կամ ներսում։ Պատարագիչը Իւչքիլիսէի վանահայր վարդապետն էր, որ յատկապէս եկել էր իր հօտի

*) Տես «Մուրճ» № 8:

խռովուած սիրտը մխիթարելու: Ծեր տիրացուներ, որոնք տասնեակ տարիներից ի վեր արդէն իրանց անատամ բերանները բացած չէին եկեղեցում երգելու, այսօր եկել էին զանազան կողմերից և խոնաւ խորանի անկիւններից դուրս էին քաշել հին ճուղած ժամաշապիկները, հագել և դողդողալով կանգնել սեղանի առաջ: Դասը ներկայացնում էր ճաղատ կամ ալեղարդ ծեր գլուխների մի ամբողջ խումբ. կուսցած կամ ծռուած մէջքեր, մերկ, սեւացած ոտներ, և այդ բոլորի վրայ զանազան գոյնի ժամաշապիկներ, մէկինը երկար մինչև դետին, միւսինը կարճ մինչև ծնկերը: Գիւղերի բոլոր իմաստութիւնն ու զարդը, որ տարիներ շարունակ փայլում էր սպօններում ու հրապարակներում, այստեղ էր, և ամեն գիւղ ուղարկել էր, ինչ որ ունէր, ժամաւորները մատով էին ցոյց տալիս հեռուներից եկած այդ պատկառելի տիրացուներին, որոնք, ասում էին, զարմանալի բաներ գիտեն, իսկ ձայները քաղցր են լացացնելու չափ: Սակայն այդ բոլոր իմաստուն գլուխներից և ոչ մէկը չէր կարող մրցել տիրացու Մարտիրոսի հետ, որ կանգնել էր խմբի կենտրոնում, իշխում էր ամենքի վրայ իր պատկառելի հասակով, իր հարուստ, սպիտակ միւրուքով և մանաւանդ՝ իր ժամաշապիկով, որի թիկունքին հեռուից երևում էր մեծ, կարմիր խաչը: Տիրացու Մարտիրոսի փառքի և յաղթանակի օրն էր այս. որքան աշխատել այս ցասման ժամը յաջողեցնելու համար, քանի՜-քանի խորհրդակցութիւններ քահանաների, վարդապետի, իշխանների, նաև կոյս Գուլէի հետ: Եւ այժմ հաւաքուած օտարների, մանաւանդ իր ընկերակից տիրացուների առաջ նա այսօր ցոյց պիտի տար իր իմաստութեան, ժամասացութեան մէջ իր հմտութեան բոլոր փայլը: Նա տիրացու Մարտիրոսն էր, որ կորեկ էր հանում սիւնը, ասողը երկնքից ցած բերում: Այսօր պատարագի, ցասման ժամի վեհութիւնը կատարեալ դարձնելու համար էր միայն, որ նա յանձն էր առել ժամաշապիկ քաշել իր թիկունքին:

Հանդիսաւորութիւնը կատարեալ էր:

Տիրացուները դասից, իսկ սարկաւաղները սեղանից մրցում էին իրար հետ լալկան ոլորուն ձայներով, և փոքրիկ եկեղեցին թնդում էր անսովոր համերգից: Եւ ամեն անգամ՝ երբ սեղանից հնչում էր՝ «օրհնեմ, տէր...» պատարագիչը, ծեր, կարճիկ ու հաստ մի հոգեւորական, յետ էր դառնում, ձեռքը հանդիսաւոր կերպով բարձրացնում աղօթող հօտի վրայ և խաչակընքում:

«Խաղաղութիւն ամենեցուն»:

Անմիջապէս տիրացու Մարտիրոսի գլուխը ցնցւում էր, նրա խռպոտ ձայնը հնչում էր առաջինը, միւսները յետ չէին մնում, և մի բազմադան աններդաշնակ մռնչոց ներքեից պատասխանում էր. «Եւ ընդ հոգւոյդ քում»։ և նոյն վայրկենին բազմութիւնը երկիւղածութեամբ փռւում էր գետին մակաղած ոչխարների պէս, կնճռոտ ճակատները քսւում էին խոնաւ գետնին, անյոյս մարած աչքերը փակւում էին, բոլոր շրթունքները մրմնջում էին, բոլոր ճնշուած կրծքերից միաժամանակ դուրս էր գալիս միատեսակ խուլ մռմռոց, որ վեր էր բարձրանում և խառնւում սեղանից հնչուող «խաղաղութեան» հետ:

Սարկաւագը եռանդով խնկարկում էր վերից, բուրվառի շղթան նրա ձեռքում մեղմով շաչում էր, անուշահոտ ծուխը որպէս երկնային ողորմութիւն բարդբարդ իջնում էր աղօթողների գլխին, մի ուրիշը ցնցում էր ծնծղան, բայց տիրացու Մարտիրոսն էլի գոհ չէր. նա կ'ուզէր, որ սեղանից աւելի աղմուկ լինի, որ ծնծղան ու բուրվառը շառաչեն, որ եկեղեցին կորչի ծխի մէջ: Իւր անհանգստութիւնն ու դժգոհութիւնը նա արտայայտում էր կռանալով մերթ դէպի աջ, մերթ դէպի ձախ ընկերը, ապա կարծես այդ պակասը լրացնելու համար իր հերթին երգում էր բոլոր ուժով, ամենքը լռում էին, բայց նրա ձայնի վերջին խաղերը դեռ հրնչւում էին՝ տարածուելով եկեղեցու հեռաւոր անկիւն-

ները: Նա տեսնում էր ամեն ինչ, խորհուրդ էր տալիս, կարգադրում. մինչևիսկ մի քանի անգամ հրամայող շարժումով ձեռքը դէպի սեղանը մեկնեց:

Պատարագն այն օրն ասես վերջ չունէր, ամենքը յափշտակուած էին հանդիսաւոր արարողութեամբ: Տիրացուներն ու սարկաւագները իրանց ձայների ամենանուրբ, ամենայուղիչ խաղերն էին փնտրում՝ կրօնական երգերին աւելի ուժգնութիւն ու, խորհրդաւորութիւն տալու, պատարագիչը, օրպէս մարմնացած հեզութիւն, աչքերը խոնարհ, դանդաղութեամբ էր քաղում խորհրդաւորութեան, դողդոջուն ձայնով էր ասում «խաղաղութիւնն», իսկ ժողովուրդը եկեղեցու կիսախաւարի ու ծխի հետ լուծուած՝ մոմուտ էր ցաւով: Կրօնական այս մթնոլորտում, անհասկանալի խորհրդաւորի բռնի տակ ճնշուած՝ մարդիկ վերացել էին մի անծանօթ աշխարհ, մոռացուել էր ցասումն ու զուլումը, մոռացուել էին սև օրերը, միայն աղօթում էին աղօթքի համար: Երկիւղած աչքերը սեղանին յառած՝ նրանք միմեջում էին և սպասում: Թէ երբ կը բարձրանայ այն սուրբ մարդու ձեռքը, երբ կը հնչուի նրա դողդոջուն ձայնը, երբ սարկաւագը կը ձգի բուրվառը. այն ժամանակ մի խորհրդաւոր զօրութիւն անցնում էր գլուխների վրայով, բոլոր ծնկները ծալում էին, բոլոր գլուխները խոնարհուում, բոլոր ճակատները քսում գետնին, ինչպէս յանկարծական քամու առաջ կռացող հասկեր:

Կոյս Գուլէն իր սովորական, կիսախաւար անկիւնում էր, աջ խորանի դրան առաջ: Այսօր երբ նա ներս եկաւ եկեղեցի, ամենքի ուշադրութիւնը գրաւեց. նա աւելի նիհար էր, աւելի դունատ, քան երբեկիցէ: Առանց աջ ու ձախ նայելու՝ կոյսն առաջացաւ ամբօխի միջից, հասաւ խորանի դրանը և ուժասպառ ընկաւ ծնկների վրայ, աղօթում էր: Շատերը նկատեցին, որ կոյսն այսօր աղօթում է առանց գլուխը բարձրացնելու:

Գուլէի դէմուդէմ պատի վրայ կախուած էր Ստեփաննոս. Նախափկայի պատկերը մաշուած ու սևացած

Ժամանակից: Սուրբը աղօթում էր ծնկաչոք, աչքերը դէպի երկինք յառած, իսկ չորս կողմից քարերը տեղում էին նրա գլխին: Գունքի վրայ բացուել էր արդէն մի լայն վէրք, որտեղից կարմիր արիւնը ցայտում էր ու պատում դէմքն ու կուրծքը: Գունատ ու տանջուած նահատակը մեռնում էր աղօթելով: Գուլէն երկու անգամ աչքերը բարձրացրեց, նայեց այն հեզ ու մարող աչքերին, տեսաւ լայն բացուած վէրքն ու արիւնը, ապա շտապով գլուխը քաշ ձգեց: Այսօր առաջին անգամն էր իր ամբողջ կեանքում, որ նա վախենում էր նայել իր սիրած, պաշտած սրբին: Նրան թւում էր, որ այնտեղ, պատի վրայ մեռնողը քրիստոնէութեան առաջին նահատակը չէ, այլ ինքը Ապրօն, վիրաւոր ու տանջուած մարդը: Նա դիտէր, նա համոզուած էր, որ Ապրօի սառւոր դիակն այժմ պառկած է իր խցում, որ քահանայի հետ խօսք մէկ արած՝ նրանք թագցնում են այդ մահը, մինչև ցասման ժամը վերջանայ, բայց և այնպէս նա վախենում էր վերև նայել, վախենում էր տեսնել այդ տանջուած դէմքը:

Եւ այդ պատահուած քունքը... ճիշտ այդպէս էր Ապրօի վէրքը, դէմքի նոյն գունատութիւնը, աչքերի նոյն տխուր, յետին փայլը, որպէս մեռնող վերջալոյսի վերջին շողեր, նոյն շրթունքները, գունատ ու դողդոջուն: Գուլէն չէր կարողանում ազատուել այդ պատկերից, նա նրա աչքի առաջն էր. կ'ուզէր վեր կենալ, միւս խորանի առաջ գնալ, բայց ոյժ չ'ունէր: Ճարը կտրած՝ փորձեց հաշտուել իրականութեան հետ, վճռեց ճիգ գործ դնել, նայել, նայել յամառաբար այդ դէմքին՝ համոզուելու համար, որ դա նախավկան է և ոչ թէ Ապրօն, ինչպէս կարող է Ապրօն լինել: Եւ գլուխը բարձրացրեց մի վերջին անգամ, աչքերը սևեռեց հէնց արիւն նահոս վէրքին, այն մարող աչքերին... Բայց դա տեւեց միայն մի վայրկեան, շարունակել անկարելի էր—այդ վէրքը... միևնոյն չափով, միևնոյն քունքի վրայ, այդ շաղուած աչքերը, որոնք այլևս աշխարհը չեն տեսնում,

այլ յառել են անհունութեանը... Օ՛հ, նա է, նա է, Ապրօն է։ Նոյնպէս տանջուած, նոյնպէս նահատակուած մի մեծ գաղափարի համար։ Կոյսին մի վայրկեան թւաց նոյնիսկ, թէ նրա շրթունքները շարժուում են, և նա կամացուկ փսփսում է այնպէս, ինչպէս անցած գիշեր՝ աղօթո՞ւմ ես... էլի... Նա չի գայ...։

Ի՞նչպէս կարող է չը գալ, մտածում էր Գուէն, այսքան աղօթքը, այս պատարագը, այս ցասման ժամը, վառուող օջաղները, միթէ՞ այս բոլորը բաւական չեն երկնքի դռները բաց անելու, որ ողորմութեան մի շող կաթի։

«Նա կը գայ, նա կը գայ, այն փրկիչը»։

Վարագոյրը քաշեցին, սեղանը ծածկուեց աչքերից, վրայ հասաւ այն ժամը, երբ այլևս ոչ թէ պէտք էր օրհնել ու գովաբանել տիեզերքի Սրարչին, այլև պէտք էր բոլոր պաշտամունքի, ինքնառնչութեան համար մի վարձատրութիւն խնդրել, երբ պէտք էր աղաչել, հայցել, որ Նա ողորմի յանցաւոր աշխարհին, Իր ստեղծածներին։

«Տէր, ողորմեա՛, Տէր, ողորմեա՛»... Այս անգամ երգողը միայն տիրացուներն ու սարկաւագները չէին, այլ ամենքը, բոլոր ժամաւորները, անգամ եկեղեցու պատերը կարծես մոմուում էին՝ «Տէր, ողորմեա՛, Տէր, ողորմեա՛»։ Տիրացու Մարտիրոսի ձայնն այլևս մեն-մենակ չէր իշխում, նա էլի ցնցում էր գլուխը, էլի բարձր էր բոլորից, բայց հարիւրաւոր բերաններ էին կանչում «Տէր, ողորմեա՛»։ Մի ամբողջ ժողովուրդ էր լայիս երեսայի պէս։

Եւ այդ ողորմութիւնը ծածկուած էր աղօթողների աչքերից, ամենքին թւում էր, թէ նա այն վարագոյրի յետեւում է։ «Տէր, ողորմեա՛, Տէր, ողորմեա՛... լեր օգնական ազգիս Հայոց», մոնչում էր եկեղեցին, և բոլոր հայեացքները յառած էին այն զարմանալի վարագոյրին, որ ծածկում էր Աստուծոյ գթութիւնը և որի վրայ մի անյայտ արուեստագէտ մի քանի գոյնով փռել էր երկըն-

քի բոլոր գաղտնիքը—չարիքի և բարիի պայքարի բիրդ պատկերը, հանդերձեալ կեանքը իր բոլոր սարսափներով:

Գուլէն այժմ այլևս նախափկային չէր նայում, նա շատ էր յիշեցնում Ապրօին, իսկ Ապրօն իր պատռած քունքով սարսափելի իրականութիւնն էր, անողոք աշխարհը: Կոյսը երկինքն էր ուղում, հեռաւորն ու անյայտը, որտեղից նա պիտի գար, այն փրկութիւնը: Եւ նայում էր այժմ այս խորհրդաւոր վարագոյրին, որի իւրաքանչիւր ծալքում երևում էին սուրբերի գլուխներ, ձեռներ, ոտներ, աղօթողներ, լացողներ, նահատակուողներ, կատաղի սատանաներ և պատժող հրեշտակներ: Ամենից աւելի կոյսի ուշադրութիւնը գրաւում էր վարագոյրի կենտրոնը, ուր բազմած էր Քրիստոս իր տաճերկու առաքեալներով. նրանց ոտների տակ մարդկային ճակատագրի անդառնալի լուծումն էր, այնտեղ դժողքն էր եռում, և սատանաները երկաթէ կեռերով մղում էին մեղաւոր հոգիներին դէպի յաւիտեանական տանջանքի անդունդները: Կային, որոնք կախկըխուել էին Գաբրիէլ հրեշտակապետի փէշերից, գլխութիւն, ներուամբ էին հայցում,—«Տէր, ողորմե՛ա, Տէր, ողորմե՛ա... բայց երկնքի վճիռն անդառնալի էր, և նրանք գլորւում էին դէպի անյատակ սև վիհը, և Քրիստոսը նայում էր վերից: Նա նայում էր նաև եկեղեցու յատակի վրայ փռուած աղօթող բազմութեանը, հայեացքը, դէմքի արտայայտութիւնը նոյնն էր: Ներիր, Տէր, ներիր,—միմնջում էին Գուլէի շրթունքները,—ներիր ամենքին, նրանց էլ, այն մեղաւորներին էլ ներիր»: Գուլէն թողեց դժողքը, այժմ նա նայում էր վերևում բազմած մարգարէներին և այլ բազմաթիւ սրբերին, որոնք ամենքն էլ վարագոյրի հետ զողդողում էին և կարծես աղօթողների հետ կրկնում. «Տէր, ողորմե՛ա, Տէր, ողորմե՛ա, Վարագոյրը շարունակում էր ծածկել այդ ողորմութիւնը, և բազմութիւնը շարունակում էր թակել երկնքի դռները՝ ... Լեր օգնական ազ-

գիտ հայոց, Տէր, ողորմեան...» Իսկ Գուլէն յափշտակուած այդ բոլորով, հանդերձեալ կեանքից խօսող տեսարաններով, նոյնիսկ մոռացել էր Ապրօի վերջին խօսքերը, նրա գուշակած արիւնոտ մրրիկը, նրա վերջին խնդիրը, կտակը:

Վարագոյրն իր սրբերով, սատանաներով ու դժողքով կրկին ծալուեց, սեղանը բացուեց, պատարագը վերջանում էր, Գուլէն ոտքի կանգնեց, պատրաստուում էր դուրս գնալ դէպի կաթսաները կարգադրութիւն անելու, բայց քարացած մնաց իր տեղում. եկեղեցում մի անօրինակ իրարանցում կար: Կոյսը զարմանքով տեսաւ, որ աղօթաւորների առաջին շարքերը շտապով դուրս գնացին, ապա լսեց բակից լսուող անսովոր, տագնապալից աղաղակները:

«Մրրիկը, մրրիկը... Ապրօն ասում էր, միթէ եկաւ. այս միտքը վայրկենապէս անցաւ Գուլէի գլխով. նա շարունակում էր նայել:

Եկեղեցում մնացածներն էլ դուրս գնացին, կանանց դասում լսուեցին վհատեցուցիչ, յուսահատ ճշեր, չփոթը կատարեալ դարձաւ: Գուլէն դեռ իր տեղումն էր, նայում էր, ականջ էր դնում և չը գիտէր ինչ տեսել: Այս դրութիւնից նրան հանեց կազմուած թափօրը, որ շարժուեց դէպի դուրս խաչերով, խաչվառներով, ծնծղաներով և տիրացուների միահամուռ երգեցողութեամբ: Գուլէն գլուխը քաշ, սիրտն անհանգիստ, հոգին աղմկուած՝ հետևեց թափօրին:

Եկեղեցու բակում տագնապն ու չփոթը կատարեալ էր: Մարդիկ գլուխները կորցրած վազում էին այս ու այն կողմ, օմանք դէպի տներն էին վազում ու յետ գալիս, ուրիշները փայտեայ սանդուղքով բարձրանում էին եկեղեցու կտուրը, ձեռքերը ճակատներին դրած՝ նայում էին դէպի հեռաւոր հորիզոնը, որտեղից փոշու մի թանձր ամպ խաղում էր դէպի գիւղը դանդաղութեամբ, բայց սպառնալի կերպով: Այդ ամպի ինչ լինելը յայտնի էր հովիւների պատմածներից, որոնք հեւհեւ գալիս էին

դաշտերից՝ Վաղուց լսուող բըսագ-բըսագաւ իրագործ-
ւում էր, վայրենի լեռնականները գալիս էին հաշիւ պա-
հանջելու գիւղից նրա չը գործած յանցանքի համար:

Թափօրը դուրս եկաւ և քարացած մնաց իր տե-
ղում. տիրացուների ձայնը լռեց, նրանց լեզուները քիմ-
քերին կպան, զդեստաւորուած և շփոթուած վարդա-
պետը ինչ-որ բաներ էր ասում ժողովրդին, բայց էլ լսող
ու հասկացող չը կար, կանայք լալիս էին, երեխաները
ճշում բարձրաձայն, կաթսաները մնացել էին առանց
ուշադրութեան, օջաղների փայտերի վերջին կտորները
ծխալով վառւում էին ու մարում:

Արիւնոտ մրրիկն էր գալիս:

Ընդհանուր իրարանցման, ընդհանուր շփոթի մէջ
յանկարծ եկեղեցու զանգերը հնչեցին. տիրացու Մար-
տիրոսն էր, որ առաջինը մտածեց, թէ երկնքի ուշա-
դրութիւնը պէտք է հրաւիրել այս տագնապի ժամին:
Նա բոլոր ուժով ձգձգում էր պարանները՝ կարծես աշ-
խատելով պղնձի լալկան ղողանջիւնը երկինք հասցնել:
Ամենքը ճար ու հնար էին փնտրում. երկնքից բացի ու-
րիշը կոյ... և տիրացուն հնչեցնում էր զանգերը, որ-
պէս տառապող աշխարհի ցաւագին միմունջներ, և այդ
ձայնը ձգւում տարածւում էր սարսափած գիւղի վրայ,
բայց փոշու ամպը գալիս էր հա գալիս, ինչպէս մի աւե-
րիչ վիշապ:

Սոսկալի բաներ էին պատմում. ասում էին, որ ա-
ւազակները կոտորելու են գիւղի ջահիւններին, իսկ գիւ-
ղը պիտի հրդեհեն ու կողոպտեն՝ առեւանգելով մատա-
ղահաս կանանց ու աղջիկներին: Կողոպուտին ու հրդե-
հին սովոր էր գիւղը, բայց կոտորածը... առեւանգումը...
Իւրաքանչիւր ծնող դողում էր իր որդու համար: Ամեն-
քըն իրանց անզօրութեան մէջ նայում էին վարդապետին,
նրա շրթունքներին, սպասելով մի փրկարար խորհուրդ.
չէ որ նա, այն սուրբ մարդն ամեն ինչ գիտէ: Եւ հո-
գեոր հայրը խօսեց—Գիւղն ամբողջապէս փախչել չի
կարող, թող երիտասարդները խոյս տան դէպի լեռնե-

րը, իսկ ինքը՝ վարդապետն իշխանների հետ ընդառաջ կը գնայ աւազակներին, կը խնդրի, կ'աղբսի, ընծաներ կը տայ, գուցէ մեղմանան, գուցէ զուլումն անցնի:

Սուրբ մա՛րդ, Աստուած խօսեց իր բերանով, մտածում էին ամենքը: Զանգակները շարունակում էին հընչել մեղամաղձոտ ու անյոյս, ինչպէս յուղարկաւորութեան ժամանակ, կանայք ծեծում էին կուրծքերը, փոշու ամպը հեռու չէր, դաշտից նոր հասնողները սարսափներ էին պատմում մօտեցող «վարդից», բայց երիտասարդները դեռ իրանց տեղումն էին, որը զէնքով, որը անզէն, որը մի մահակ ձեռքին, որը մի գործիք, և չէին շարժում:

— Փախէ՛ք, գոչում էր վարդապետը:

— Փախէ՛ք, ճշում էին ծնողները: Իզուր:

Երիտասարդները կանգնել էին անշարժ: Առողջ, կենսալից այդ կրծքերի, հուժկու բազուկների, լայն թիկունքների տէր այդ տղամարդկանց համար ծանր էր փախչել, նրանք ի ներքուստ ամաչում էին այդ անարգ փախուստից, ամաչում էին աւազակների կատաղութեանը յանձնել իրանց ծնողներին, քոյրերին, կանանց և սեփական գլուխներն ազատել:

Անխուսափելի մահից, այդ մօտեցող արիւնոտ մրրկից շատ աւելի ծանր մի բան կար, որ նրանց քարացրել էր իրանց տեղերում, որ ծալում էր նրանց ծնկները, թուլացնում էր մէջքերն՝ անկարող դարձնելով մի քայլ անել: Այդ ամօթալի պայմաններով դէպի լեռները քաշ տուած կեանքի բեռը չափազանց ծանր էր երիտասարդների համար, որպէսզի նրանք ընդունել կարողանային: Եւ վայրկեան առ վայրկեան դրութիւնը դառնում էր խեղդող. փոշու ամպը մահաբեր հրէշի պէս ձգւում, մօտենում էր, ամբոխը—ծերերի, կանանց և տիրացուների ամբոխը միաբերան կանչում էր՝ «փախէ՛ք», և երիտասարդները վիշապի բաց երախի առաջ կանգնած զահերի նման ոչ բողոքում էին, ոչ խոյս տալիս, նրանք քարացել էին:

Լուռ էր կոյս Գուլէն. բազմութիւնից հեռու առանձին կանգնած այդ սեւադգեստ, դունատ ու մաշուած կիներ կարծես այս աշխարհից չէր, կարծես չէր լսում, չէր տեսնում, թէ ինչ է կատարուում իր շուրջը: Նա իր խոր ընկած, անփայլ աչքերը դարձրել էր երկնքին, նա յում էր դէպի վեր այնպիսի ուշադրութեամբ, որ ասես սպասում էր մէկին, սպասում էր այն փրկութեանը, որին հաւատացել էր միշտ, որի համար աղօթում էր տարիներ և որի գալստեանը հաւատում էր նաև այժմ:

«Նա կը գայ... Նա կը գայ... մըմնջում էին նրա շրթունքները, և դէմքը պայծառանում էր վայրկենական փայլով, յուսոյ շողերով:

Ո՞վ պիտի գար... արիւնի մրրկը գալիս էր ահա, երիտասարդները կանգնել էին ուխտուած նոխազների պէս, հըր էր Մրրկի սուրբը, նա, որ մեղմում էր փոթորիկները, ցրում էր շանթալից ամպերը, նա, որ ցաւոտ օրերին լողում էր երկնքի անսահմանութեան մէջ տառապող երկրի վրայ և իր ոտների տակ սփռում խաղաղութիւն ու սփոփանք:

Սպառնալից փոշու ամպից վեր երկնքի երեսին լողում էին մի քանի ուրիշ սեւաթոյր ամպիկներ, որոնք հորիզոնից բարձրացան և յոգնած կարաւանի պէս անցընում էին դժբաղդ, դողացող գիւղի վրայով: Կոյսը նա յում էր այդ ամպերին, նայում էր և մտածում, արդեօք նրանք չեն ծածկում Մրրկի սուրբը, արդեօք փրկուլթիւնը նրանց մութ ծալքերում չէ: Վերի ամպերը սակայն շուտով ցրիւ եկան պատառ-պատառ և կորան երկնքի անսահմանութեան մէջ, մինչդեռ միւսը՝ այն մահաբերը գալիս էր աւերածի բոլոր թափով:

«Միթէ նա չը պէտք է գայ... մտածում էր կոյսը, միթէ այս օրին է նա թողնելու մեզ...»

Եւ յանկարծ այս ընդհանուր տագնապի, այս ճնշող անօրոշութեան մէջ հնչուեց մի անօրինակ ձայն, հրամայող ու ահաւոր, ինչպէս որոտ.

—Փախէք, թշուառականներ, փախէք շուտով, նա-

յեցէք, ահա գալիս է նա, այն յաղթանակող ու աւերիչ մահը, որին և հչ մէկդ արժանի չէք, փախէք...

Ասօն էր... քար լուծիւն տիրեց. ամբոխը սասանեց ու մնաց բերանաբաց. տիրացու Մարտիրոսը թողեց զանգերը, կոյսը ձգուեց առաջ դէպի նորեկը, որ քրտինքի մէջ կորած, հեալով, այտերը՝ բոց, աչքերը՝ շանթ, դողդողուն բազումները դէպի երիտասարդները տարածած, կանգնել էր հարիւրաւոր ամբոխի առաջ, ինչպէս մի տարերային ոյժ, իշխում էր ամենքի վրայ, ընկճել էր ամենքին, իր միայնութեան ու զայրոյթի մէջ գեղեցիկ, ինչպէս մի կատաղած առիւծ, որ մոնչում է վտանգի հանդէպ։ Լերան կատարից նա տեսել էր հայրենի գիւղին սպառնացող վտանգը, և վազէվազ եկել՝ մի գերագոյն ճիգ թափելու ուշակորոյս ու խեղճ այս բազմութիւնը փրկելու համար։ Երիտասարդների պատրաստուող փախուստը նրա հոգին լցրեց աննկարագրելի դառնութեամբ, և այժմ նա դուրս էր թափում այդ դառնութիւնը կծու հեգնութեամբ համեմուած։

— Մըրկի սուրբը, Մըրկի սուրբը, շարունակեց Ասօն, նա կը փրկի ձեր գիւղը, փախէք, տարէք ձորերում թաղելու ձեր անպատիւ գլուխները, ձեր հաստ պարանոցները, ձեր լայն թիկունքները, Խօրը, Խօրը թաղուեցէք այրերի մէջ, որ հառաչանքները ձեր աւանաջին չը հասնեն, բայց նախ խլեցէք այս կանանց լալակները և ձգեցէք ձեր գլուխների վրայ. իսկ սրանք—աւելացրեց նա՝ ցոյց տալով հարս ու աղջիկներին—գլխաբաց ու հերարձակ աւելի գեղեցիկ, աւելի գրաւիչ կը լինին նրանց համար, որոնք գալիս են. դէհ, շուտ փախէք...

Ձայրացած ու վշտոտ երիտասարդի չրթունքներից ընկած բառերը թոյնի կաթիլներ լինէին կ'ասես, որոնք փորում էին ունկնդիրների սրտերը։ Սարսուռ անցաւ նրանց մարմնով. քարացած բազմութիւնը կենդանանում, շարժւում էր, երիտասարդների գունատ այտերը կարմրեցին, նրանց փակուած չրթունքները բացուեցին՝ ա-

ւելի լայն շունչ առնելու համար։ Մի անհասկանալի ու խուլ մոմռոց բարձրացաւ, իսկ Ասօն շարունակում էր զատ-զատ հեգնել իր ծանօթ ընկեր երիտասարդներին.

— Հը՛, դհւ էլ այստեղ, դարձաւ նա դէպի Պետօն, դու իրաւունք ունիս, փախիր ամենից առաջ, թառլան Սառան շատ տէր կ'ունենայ, նայիր, նրանք տալիս են... իսկ ես մի խենթ եմ, ահա գնում եմ դէպի այն արիւնաբեր ամպը, լեռնակատարի մեռելներն իրանց պաղած աչքերով վերստին կ'արտասուեն, եթէ թշնամիներն այս գիւղում մի հատ տղամարդ չը տեսնեն առանց կանացի լաշակի։ Փախէ՛ք, փախէ՛ք...

Եւ Ասօն մի սպանիչ, արհամարհական ակնարկ նետելով շփոթուած երիտասարդների խմբին՝ առաջ վազեց փոթորկաբեր հողմի պէս դէպի այն կողմը, որ տեղից դալիս էին լեռնականները։

— Նա է, նա է, գոչեց կոյսը, Մրրկի սուրբն ինքն է, որ մենակ վազում է մրրկի հանդէպ։

Փախուստը մոռացուեց, ամբոխի խուլ մոմռոցը դարձաւ միահամուռ, ահաւոր մոնչոց։

— Գնանք, գնանք։

Եւ բազմութիւնը շարժուեց Ասօի յետեից.

— Կացէք, կացէք, ճշում էր վարդապետը բոլոր ուժով, բայց լսող չը կար. նա մնաց մենակ տիրացուների հետ։ Եւ բազմութիւնը ալեծածան ծովի պէս ուռած ու փրփրուն, տարերային թափով տարւում էր առաջ, գլուխներից վեր սպառնազին ճօճելով այն բոլորն, ինչ որ խաղաղ, աշխատաւոր գիւղը մի գերագոյն ճիգով, մի գերագոյն ժամում կարող է դուրս բերել իր փրկութեան համար։ Մարդ, կին, ծերեր ու երեխաներ խառնիխուռն, այլանդակ խուժանով մղում էին իրար. դէպի մօտեցող մութ ամպը, գնում էին կարծես զայրոյթի թափով ձուլուելու նրա հետ, կամ ցրիւ բերելու պատառ-պատառ։ Մարդիկ չէին, գլուխներ ու բազուկներ չէին, որոնք գնում էին թշնամուն բաղխուելու, այլ մի կենդանի, հսկայական զանգուած, որ տեղահան

եղած լերան պէս խուլ գրնդիւնով ու մռմռոցով տարուում էր դաշտերով: Ժողովուրդն էր այն իր ըմբոստ ու խենթ մի վայրկենում, որ դնում էր մեռնելու ոչ սողալով, ոչ ճիճուի պէս տրորուելով կրօնկների տակ, այլ սաքի վրայ, առանց արցունքի:

Նրանցից շատ առաջ, հեռու հարթավայրի վրայ երևում էր Ասօն աւազակների ահագին բազմութեան առաջ: Նա կանգնել էր մեն-մենակ, մազերը գլխին ցրիւ, աջ ձեռքը բարձրացրած հրամայող շարժումով: Եւ երբ թշնամիները բոլորովին մօտեցան, նա ճշաց իր բոլոր ձայնով.

— Կացէք, էլ ոչ մի քայլ, այս գիւղում դեռ մի մարդ կայ:

Վայրենիների խուժանը կանգ առաւ զարմացած. այս մենակ մարդի յանդգնութիւնը նրանց յուզեց և ապշեցրեց: Խենթ չէ արդեօք, մարդ է, թէ ուրուական: Մի առժամանակ կանգնել էին իրար հանդէպ այս անօրինակ հակառակօրդները, մէկը՝ այն բազմութիւնը, կարծես ամաչում էր յարձակուել, միւսը՝ այդ մի հատիկ մարդը տեղի տալ չէր մտածում: Եւ նոյն վայրկենին գիւղի կողմից լսուեց ահագին մռմռոց, Ասօն էլ մենակ չէր, հազար գլխանի ժողովուրդն էր գալիս հեղեղի պէս աւերիչ, և նրա հետ վազում էր կոյսը, «գերեզմանների ջիննին», սեւազգեստ, սգաւոր լալկանը, որ այդ օրը լալու ցանկութիւն չ'ունէր:

Եւ զարկուեցին...

Ընդհարումը սարսափելի եղաւ, դիմադրութիւնն անօրինակ, լեռնականներն այդպիսի բան չէին տեսել, չէին սպասում: Անէծք, հայհոյանք, մռնչոց, տնքոց խառնուեցին իրար, և վիրաւորներն ու մեռածները տրորուում էին կռողների ոտների տակ:

Խաղաղ, հնազանդ գիւղը կրակ էր կտրել վիրաւոր գաղանի պէս և փախչելու ցանկութիւն չ'ունէր, յարձակուող աւազակները սարսափից ապուշ էին կտրել, էլ կռիւ չէր կարծես, այլ մի ուրիշ սոսկալի բան, ուր հա-

կառակորդների նպատակը յաղթութիւնը չէր, այլ ոչնչացումը։ Երբ մարմինները գալարւում էին իրար կատաղի օձերի պէս, այդ ժամանակ գործում էին և՛ բազուկները, և՛ մատները, որ սղմում էին կոկորդը, և՛ առամները, և՛ ոտները, և ապա փլչում էին իրար վրայ խորտակուող պատերի պէս։

Այս անօրինակ պայքարի ամենատաք վայրկենին, երբ Ասօն դառնում էր թշնամիների մէջ աւերիչ հողմի պէս, նա յանկարծ տեսաւ, թէ ինչպէս Պետօն՝ Սառայի ամուսինը կուրծքը բռնեց և ընկաւ։ Եւ նոյն վայրկենին իր սիրած կնոջ դրաւիչ պատկերը ցցուեց Ասօի աչքերի առաջ իր բոլոր հմայքով, իր բոլոր դիւթիչ կանացիութեամբ, որ այնպէս աղմկել էր նրա գոյութիւնը։ Նա տեսաւ նաև իրան՝ Սառային, չքնաղ Սառային, որ վաղէվաղ հասաւ ու կռացաւ մեռնող Պետօի վրայ։ Ասօի աչքերը մթնեցին, ոտները դողդողացին, հին զգացմունքն իր սրտի խորքում, մոխրների տակից մէկ էլ զարթնեց անօրինակ ուժգնութեամբ... այժմ Սառան ազատ էր, Սառան այրի էր...

Մինչդեռ իր շուրջը, իր ձայնով, իր օրինակով թշնամու դէմ դուրս եկած գիւղը զարկւում, մորթոտւում էր, մարդիկ ընկնում էին ոռնոցով ու անէծքով, Ասօն ճակատը բռնած, աչքերը խուփ, մնացել էր անշարժ։ Սառան այրի էր, հմայիչ Սառան ազատ էր...

Եւ ամիսների կեսնքը վայրկենապէս եկաւ ներկայացաւ նրա աչքին, պատկերներն արագութեամբ իրար յաջորդեցին մի այլանդակ ժխորով, եկան ու անցան, մնաց դարձեալ ամենից գրաւիչը, Սառայի չքնաղ դէմքը, նրա վառ այտերը, նրա բոց աչքերը։ Ասօն այժմ վախենում էր նայել դէպի այն կողմը, ուր Սառան էր, Պետօի վրայ արտասուող այն հրեշտակը։ Եւ Սառան ազատ էր, Սառան այրի էր...

Կռիւր շարունակւում էր, մարդիկ փշուռած հասկերի պէս փուլում էին գետին, և Ասօին թւում էր, թէ ամենքը զարկւում են և ընկնում միայն Սառայի հա-

մար, որ կուտում են միայն նրան ազատելու, նրա պատին ու գեղեցկութիւն փրկելու թշնամիներին:

Մի ամբողջ ժողովուրդ մեռնում է մի հատ կնոջ համար: «Օ՛, դա սուտ է, սուտ է», մրմնջացին նրա շըրթունքները, և նոյն վայրկենին Շողերի տանջուած, գուռատ պատկերը ցցուեց նրա աչքի առաջ և ծածկեց Սառային: «Սուտ է, կրկնեց նա, Շողերը անճարների զոհն է և ոչ Սառայի»... Եւ նա ճակատը թողեց, աչքերը բարձրացրեց, նայեց Սառային, և իսկոյն երեսը դարձրեց, աչքերը բռնեց. Սառան ազատ է, այրի է... «Օ՛, մոռնաց նա ցաւով, սիրտս, սիրտս»...

Եւ նոյն վայրկենին մէկը մօտեցաւ նրան, կուացաւ ուսին և կամացուկ փսփսաց ականջին.

—Վախենում ես... էլի վախեցար, կտրիչ Ասօ: Նաւօն էր...

Ասօն օձից խայթուածի պէս ցնցուեց, ճակատը թողեց, գլուխը ցնցեց՝ կարծես սի անախորժ միտք հալածելու համար. Սառան ազատ էր... բայց գիւղը նրա համար չէր զարկուում, Ասօն նրա համար չէր կուրծքը դէմ տուել մահին:

—Վախենում եմ... Օ՛, սուտ է, սուտ է, ես չեմ վախենում, Նաւօ:

Եւ նա նորից նետուեց առաջ, այս անգամ աւելի թափով, աւելի վճռաբար ու կատաղի. կամ պէտք էր մեռնել, կամ փրկել գիւղը: Կռիւն այնուհետեւ էլ երկար չը տևեց. լեռնական վայրենիները անակնկալ ու անօրինակ դիմադրութիւնից և իրանց տուած զոհերի բազմութիւնից սարսափած՝ տեղի տուին և ցաք ու ցրիւ փախան դաշտերով:

Գիւղը փրկուած էր...

էլի գիշեր էր:

—Ո՛ւր, որդի, ասում էր Նունուֆարը:

—Փոսը մեծ է, շատ մեծ, մարէ, պատասխանեց

որդին, դէպի դուռը քայլելով.— պէտք է լցնել, որ ջրա-
ղացը շինուի, նոր ջրաղաց, մեծ ճանապարհին... Ամեն
բան աշխարհում ջրաղացի քարի պէս է, դառնում է
հա դառնում... Սառան սիրուն է, չատ սիրուն, իմ դըժ-
բաղդ մարէ, բայց ես ուրիշ դարդ ունիմ, դարդ՝ հա-
ղար ծովի չափ, պէտք է գնամ:

—Ասօ, իմ որդի, իմ մինուճար...

—Դարդ ունիմ, դարդ՝ հաղար ծովի չափ, լսուեց
խաւարի միջից:

Նունուֆարն ու Շուշիկը դարձեալ մնացին մենակ,
իսկ Ասօն վերստին գնաց դէպի մութ անյայտը:

Վ Ե Ր Ջ

Ա. ԱՆԱՐՈՆԵԱՆ